

Renata Król-Mazur

Instytut Nauk Politycznych i Stosunków Międzynarodowych,
Uniwersytet Jagielloński

Biuletyn Ormiańskiego Towarzystwa Kulturalnego na tle czasopiśmiennictwa ormiańskiego i jego rola w życiu społeczności ormiańskiej w Polsce

Abstract: The bulletin of the Armenian Cultural Association in view of Armenian periodicals and its role in the Armenian community in Poland. This article aims to present the history and role of the „Bulletin of the Armenian Cultural Association” in the Armenian community. The bulletin was created in 1993 as the first magazine published by Armenians after World War II. It was founded by the Armenian Cultural Society in Krakow in 1990, and according to the intention of the publishers, “was to serve well anyone interested in the Armenian culture, in particular the whole community of Polish Armenians.” Since it was founded by the Polish Armenian-repatriates from the former Eastern Borders and their descendants, they were the backbone of the authors published in the first editions. It can even be said that the bulletin was a liaison between Polish Armenians scattered throughout Poland, giving them an opportunity to rekindle memories and foster the Armenian culture in pre-war Poland in Lvov, Kutu, Czerniowce and Banitów,, located in Romania. The editorial team managed to engage scientists (mainly historians) from various academic centres (not only Polish) to make the “Bulletin” a scientific periodical. It has significantly increased interest in Armenian roots and genealogical quests, leading to what is now referred to as a “Renaissance of Armenian identity” in the Polish society. The bulletin is written in Polish (thus reaching out to readers from outside the minority) with the Armenian minority in mind. The subject – mostly the history and culture of Polish Armenians – revolves mainly around the Polish Armenians, less so immigrants of Armenian origin, who, after the dissolution of the Union of Soviet Socialist Republics began to come to Poland in large numbers. The bulletin is a flagship activity of the Armenian Cultural Society in Krakow with a goal of fulfilling the needs and interests of all the Armenians living in Poland. By analysing the contents of the bulletin the author shows its functions as a source of information, a documentary and an integrating factor. The magazine is available on subscription and in libraries to Armenian families scattered throughout Poland. The integrating function also manifests itself in projects inspired by the bulletin. At a minimum level, the journal integrates Armenians in a transnational dimension through publication of texts devoted to Armenians settled in different countries. The information function is reflected in coverage of current events (reports and a chronicle). The documenting function consists in numerous publications concerning the history of Armenians in Poland and other countries, their culture, religion and language. A large part of them contains impressive iconographic documents and write-offs of privileges. These texts are aimed at sustaining memories of the glorious past among Polish Armenians coupled by awakening their awareness. By accessing a broader audience (libraries, publishing some of the editions online), the bulletin is used to disseminate knowledge about Armenians on a larger scale and to challenge stereotypes. There is no exaggeration in saying that the bulletin has a mission of guarding the glorious history of Armenians in Poland.

Keywords: Armenian press and magazines, minority press, Polish Armenians, old and new emigration, assimilation

Mniejszości narodowe, będąc niejednokrotnie marginalizowane albo wręcz pomijane przez tzw. media głównego nurtu, muszą budować własną podmiotowość samodzielnie, również w sferze dyskursywnej. Największą autonomię zapewnia mniejszościom wydawana przez nie prasa. Uznawana jest ona za najbardziej widoczny głos wspólnot mniejszościowych. Pisma symbolizują ich istnienie w sferze publicznej oraz stanowią przejaw ich aktywności kulturalnej (Mieczkowski 2009: 232). Liderzy organizacji mniejszościowych podkreślają znaczenie prasy ze względu na jej liczne walory: otwartość na głosy wszystkich

członków mniejszości; wyjście do czytelnika spoza środowiska (pod warunkiem, że tworzona jest w języku grupy większościowej bądź jest dwujęzyczna), funkcję podstawowego informatora o problemach mniejszości, pielęgnowanie rodzimej kultury, języka i wiedzy o historii mniejszości; szansa dotarcia z przekazem do odbiorców zagranicznych oraz możliwość pełnienia roli pomostu we wzajemnych relacjach między mniejszością a większością (Mieczkowski 2007: 190-196). Według *Encyklopedii wiedzy o prasie* (1976: 177) prasa mniejszości narodowych „skupia się przede wszystkim na zainteresowaniach kulturalnych danego środowiska mniejszościowego”. Szczególną rolę pełnią tutaj zwłaszcza czasopisma społeczno-kulturalne. Prowadzona przez mniejszości działalność wydawnicza w dużej mierze, bądź całkowicie, możliwa jest dzięki dotacji z Ministerstwa Spraw Wewnętrznych na mocy *Ustawy o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz języku regionalnym*. W ten sposób wydawane są obecnie też czasopisma ormiańskie, choć ich rodowód jest znacznie dawniejszy.

Ormianie w Polsce od końca XVII wieku ulegali postępującemu procesowi polonizacji, która w XX wieku zakończyła się całkowitą asymilacją. W konsekwencji zatracenia znajomości języka macierzystego wszystkie czasopisma skierowane do tej grupy wydawane były w języku polskim. Nawet napływ nowej fali emigracji¹ z Armenii w latach 90. nie przyniósł żadnej zmiany. Problemy z edukacją w języku macierzystym przyczyniały się do nieznajomości języka ormiańskiego również przez dzieci z nowej emigracji – urodzone w Polsce (Król-Mazur 2011: 9-10).

Laurence Ritter (2009) w książce poświęconej diasporze ormiańskiej zwróciła uwagę, iż dla tego rozproszonego po świecie narodu prasa (a dziś także i Internet) odgrywała i odgrywa bardzo ważną rolę, bowiem stanowi łącznik pomiędzy różnymi ośrodkami emigracji, pozwala na wymianę informacji i poglądów. Społeczność Ormian polskich już od czasów II Rzeczypospolitej przywiązywała dużą wagę do wydawania własnego periodyku. We Lwowie w latach 1927-1934 oraz 1938-1939 wydawany był „Posłaniec Świętego Grzegorza”² – początkowo jako miesięcznik, później jako kwartalnik. W tym samym mieście w okresie od 1 stycznia 1935 r. do 31 grudnia 1938 r. ukazywał się dwumiesięcznik „Gregoriana”, który był organem Ormiańskiej Archidiecezji Lwowskiej. W latach 1938-1939 Lwowska Archidiecezja Ormiańska miała więc dwa czasopisma wydawane równocześnie. Pierwszy z periodyków poświęcony był szeroko rozumianym zagadnieniom ormiańskim – publikowano tam artykuły naukowe, o charakterze popularyzatorskim, doniesienia od diaspory ormiańskiej rozrzuconej po świecie, bieżące informacje z życia społeczności oraz drobne ogłoszenia. Różnorodność podejmowanych tematów uczyniło z „Posłańca” czasopismo treściowo wszechstronne, stanowiące doskonałą ilustrację ostatnich lat funkcjonowania archidiecezji lwowskiej obrządku ormiańskiego oraz społeczności ormiańskiej międzywojennej Polski. „Gregoriana” miała charakter naukowo-popularyzatorski i skierowana była do całego społeczeństwa polskiego – tylko jej część poświęcona była sprawom ormiańskim. Jej zadaniem była też prezentacja dorobku kaznodziejskiego i pisarskiego abpa Józefa Teodorowicza. Tytuły obydwu czasopism odnosiły się do osoby św. Grzegorza Oświeciela, który uznawany jest za symbol ormiańskiego chrześcijaństwa. Oba periodyki pełniły istotną rolę podtrzymującą dziedzictwo i kulturę Ormian polskich oraz informacyjną i integrującą tę społeczność (Tyszka 2008: 6-29; Nieczuja-Ostrowski 2011: 283).

¹ W artykule używane będą pojęcia: stara emigracja, Ormianie polscy – na określenie potomków Ormian przybyłych do Polski w czasach Rzeczypospolitej szlacheckiej i nowa emigracja – na określenie tych, którzy zaczęli przybywać do Polski po trzęsieniu ziemi w Armenii w 1988 r. i po rozpadzie Związku Radzieckiego w 1991 r. Problem stosowania tej terminologii został już podniesiony przez przedstawicieli nowej emigracji, którzy zamiast określać: polscy Ormianie, stara i nowa emigracja, które według nich dzielią i stwarzają problemy, postulują mówić po prostu Ormianie mieszkający w Polsce (Król-Mazur 2011: 5-6).

² Zaczął wychodzić 1 czerwca 1927 r., (Donigiewicz 1998: 7).

Ze względu na powadzoną po zakończeniu II wojny światowej przez państwo polskie niezbyt przychylną mniejszościom narodowym i etnicznym politykę, długo nie mogła być kontynuowana działalność wydawnicza Ormian polskich. Renesans periodyków ormiańskich nastąpił dopiero w latach 90. Jako pierwsze aktywność wydawniczą podjęło krakowskie Ormiańskie Towarzystwo Kulturalne, które na zebraniu inauguracyjnym w 1990 r. postanowiło, że będzie wydawać biuletyn poświęcony sprawom ormiańskim. Dopiero jednak po trzech latach – 12 listopada 1993 r. ukazał się pierwszy numer „Biuletynu Ormiańskiego Towarzystwa Kulturalnego”. Czasopismo według jego twórców, „miało dobrze służyć wszystkim zainteresowanym kulturą ormiańską, a w szczególności całej społeczności Ormian polskich” (*Słowo od Prezesa OTK Adama Terleckiego* 1993: 1).

Wyjątkowość „Biuletynu” podkreśla fakt, że przez dłuższy czas stanowił on jedyne pismo społeczności ormiańskiej zamieszkującej w Polsce. W latach 1993–1999 ukazywał się w Gliwicach „Poślaniec św. Grzegorza Oświeciciela”, początkowo jako informator parafii ormiańsko-katolickiej w Gliwicach, a od numeru drugiego – Urzędowy Organ Duszpasterstwa Wiernych Obrządku Ormiańsko-Katolickiego w Polsce. Omawiane pismo redagował powstały w tym czasie Związek Ormian w Polsce im ks. abpa Józefa Teodorowicza. Redaktorem naczelnym był Andrzej Bohosiewicz. Periodyk ukazywał się bez żadnej dotacji. Zamierzano uczynić z niego czasopismo ogólnokrajowe, dlatego też zamieszczano tam materiały o bardzo różnej tematyce, w tym i teksty do nauki języka ormiańskiego. Periodyk w założeniu miał być kontynuacją przedwojennego „Pośłańca”, na co wskazywał nie tylko tytuł, ale i dodatkowa numeracja rozpoczynająca się od numeru 116. Wydano tylko 10 numerów (Mieczkowski 2007: 318; www.bohosiewicz.pl/art.php?art=Poslanec.html [dostęp 4.06.2019]; Nieczuja-Ostrowski 2011: 284).

Środowisko ormiańskie w Warszawie rozpoczęło działalność wydawniczą w 2002 r. Tamtejsze Koło Zainteresowań Kulturą Ormian zaczęło wydawać „Zasłyszane Wieści”, których redaktorem został Paweł Korczewski. Ze względu na niewystarczające środki finansowe periodyk ten miał formę broszury drukowanej na domowej drukarce komputerowej i powielanej metodą kserograficzną. „Zasłyszane wieści” miały charakter informacyjny, zawierały terminy i tematy spotkań, wspomnienia i relacje oraz przedruki artykułów dotyczących zagadnień ormiańskich. Ukazywało się ok. 10 numerów rocznie (Nieczuja-Ostrowski 2011: 284-285). Odbiorcami gazetki byli przede wszystkim członkowie Koła – ale była ona również rozdawana na mszach ormiańskich (<http://wiedzaiedukacja.eu/archives/532> [dostęp 21.04.2019]). „Zasłyszane wieści” wydawane były do 2008 r.³

Od jesieni 2009 r. ukazuje się „Awedis – Poślaniec Niosący Dobrą Nowinę”⁴. Jest to kwartalnik (do września 2019 r. ukazało się 40 numerów) wydawany przez Fundację Kultury i Dziedzictwa Ormian Polskich. Pismo jest bezpłatne. Ma format A3 i czarno-białą szatę graficzną – a więc standardowe wydanie gazetowe. Każdy numer jest szesnastostro nicowy. Jest to jedyne ukazujące się w powojennej Polsce czasopismo ormiańskie, którego redaktorem naczelnym najpierw był przedstawiciel nowej emigracji – Armen Artwich⁵, a obecnie Jakub Kopczyński⁶. Zadbano o różnorodny skład redakcji – współpracownicy

³ Informacja od prezes Fundacji Ormiańskiej Pani Marty Axentowicz-Bohosiewicz.

⁴ Pomysłodawcą był Armen Artwich, ale wspierali go, udzielali rad i konsultacji nad formułą czasopisma Monika Agopsowicz i Romana Obrocka.

⁵ Armen Artwich urodził się w 1986 r. na Pomorzu. Pochodzi z mieszanej polsko-ormiańskiej rodziny. Z zawodu – prawnik, był wiceprezesem Fundacji Kultury i Dziedzictwa Ormian Polskich, od stycznia 2018 r. jest dyrektorem Departamentu Prawnego Kancelarii Prezesa Rady Ministrów oraz członkiem zarządu PKN Orlen.

⁶ Jakub Kopczyński jest młodym muzykologiem (studia ukończył na Uniwersytecie Kardynała Stefana Wyszyńskiego), pracownikiem Biblioteki Narodowej w Warszawie, współpracownikiem Fundacji Kultury i Dziedzictwa Ormian Polskich.

pochodzą zarówno ze starej, jak i nowej emigracji oraz zarówno z Polski jak i zagranicy. Spora część spośród stałych współpracowników to przedstawiciele imigrantów.

Do 2009 r. brak było w Polsce wydawnictw tworzonych przez imigrantów lub przy istotnym ich udziale. Z reguły nie wykazują oni zainteresowania wydawnictwami Ormian polskich, z którymi nie utożsamiają się w pełni. Przeszkodą jest polskojęzyczność, jak i nieatrakcyjność treści, która koncentruje się na życiu społeczności Ormian polskich. Nowa imigracja ma zupełnie inne oczekiwania. Nieliczne podejmowane próby uruchomienia wydawnictw imigranckich (np. w Elblągu w latach 2005-2006) inicjowanych przez Ormian polskich i sympatyków Armenii i Ormian kończyły się niepowodzeniem (Nieczuja-Ostrowski 2011: 287-288). Pierwszą udaną inicjatywą stał się „Awedis”.

„Biuletyn Ormiańskiego Towarzystwa Kulturalnego” otworzył swoje łamy przed wszystkimi, którzy pragnęli przekazać innym swoje wspomnienia, opracowania, wiadomości, opinie bądź inne utwory, których tematyka wiąże się z przeszłością czy bieżącymi problemami Ormian zarówno w Polsce, jak i poza jej granicami. Redakcja zapewniła, że wydrukuje wszystkie nadesłane materiały związane z tematyką Biuletynu. Ta deklaracja bynajmniej nie wpłynęła na jakość publikowanych w Biuletynie materiałów – albowiem redakcja dokonuje szczegółowej selekcji i korekty nadesłanych tekstów. Nieścisłości i błędy nie ujdą też oku badaczy zajmujących się szeroko rozumianą problematyką ormiańską – czego przykładem mogą być chociażby komentarze i uzupełnienia prof. Andrzeja Pisowicza (Pisowicz 2000: 15-16) czy prof. Krzysztofa Stopki (Stopka 1999: 9-16). Czujność i zaangażowanie wykazują także czytelnicy. Świadkowie opisywanych w „Biuletynie” wydarzeń chętnie dzielą się swoimi uwagami, nadsyłając listy zawierające ciekawe informacje uzupełniające dla tych opublikowanych wcześniej, niekoniecznie w „Biuletynie” – czego przykładem może być Janusza Kamockiego *Glossa do artykułu Grzegorza Pełczyńskiego* zawierająca ciekawe szczegóły dotyczące wypracowania w Krakowie koncepcji pierwszej w PRL organizacji ormiańskiej – Koła Zainteresowań Kulturą Ormian, przy krakowskim oddziale Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego (Kamocki 1996: 25-27). To reagowanie świadczy, iż czasopismo nie tylko dociera do mniejszości ormiańskiej, ale wzbudza także jej zainteresowanie i pobudza do dzielenia się własnymi przeżyciami i opiniami.

Biuletyn był początkowo kwartalnikiem – od 1997 r. ukazują się cztery numery w ciągu roku. Wychodzi w 300 egzemplarzach, z czego 200 rozsyłanych jest do osób zainteresowanych kulturą ormiańską (w tym i za granicę). Ponieważ liczebność społeczności ormiańskiej w Polsce nie jest duża, więc i nakład nie jest duży. Pod względem nakładu prawie pięciokrotnie bije go wydawany w Warszawie przez Fundację Kultury i Dziedzictwa Ormian Polskich „Awedis” (1400 egzemplarzy). On jednak ma większy krąg czytelniczy, bowiem dzięki temu, iż wydawany jest w dwóch językach, trafia też do imigrantów z Armenii. Jego dwujęzyczność powoduje, iż otrzymuje on też większe dofinansowanie ze środków ministerialnych. I tak dla porównania, decyzją Ministra Spraw Wewnętrznych i Administracji „Awedis” otrzymał na 2019 rok dotację w wysokości 34 670 zł, zaś Biuletyn Ormiańskiego Towarzystwa Kulturalnego tylko 8000 (<https://mniejszosci.narodowe.mswia.gov.pl/mne/dotacje/2019/dotacje/10871>, Zestawienie-przyznanych-przez-Ministra-Spraw-Wewnetrznych-i-Administracji-srodko.html [dostęp 30.09.2019]). Bez dotacji nie byłoby żadnych szans na ukazywanie się większości periodyków mniejszościowych (Zob.: Mieczkowski 2004: 59-61; 2007: 207-216). Dotacja na „Biuletyn” obejmuje tylko druk, cała praca redakcyjno-korektorska jest społeczna, robiona we własnym zakresie przez członków Ormiańskiego Towarzystwa Kulturalnego. Skład komputerowy robiony jest na sprzęcie zakupionym dzięki dotacji z Fundacji Batorego. Małe środki finansowe nie pozwalają także redakcji „Biuletynu” na płacenie autorom zamieszczonych tekstów honorariów, na co zaś

może pozwolić sobie w niektórych przypadkach „Awedis”⁷. Obydwa czasopisma ormiańskie nie mają większych problemów z uzyskaniem funduszy na działalność wydawniczą. Związane to jest zarówno z przychylnym stosunkiem państwa polskiego i jego instytucji, jak też i społeczeństwa dominującego (polskiego) do Ormian, którzy postrzegani są jako wierni obywatele nowej ojczyzny.

Dystrybucja pism mniejszościowych odbywa się głównie za pośrednictwem organizacji mniejszościowych (Mieczkowski 2007: 217). Podobnie jest też z „Biuletynem”, który rozprowadzany jest w prenumeracie i poprzez kolportaż – wewnętrznymi kanałami organizacyjnymi (najczęściej na spotkaniach członków Ormiańskiego Towarzystwa Kulturalnego, czy organizowanych przez nie imprezach). Wysyłany jest też do 16 większych bibliotek w Polsce. Fakt ten nie pasuje do hipotezy postawionej przez Tomasza Kruszewskiego, który pisze: „Być może czasopisma nie są przez organizacje społeczności etnicznych dystrybuowane do dużych bibliotek z powodu braku świadomości roli, jaką te ostatnie mogą pełnić na rzecz mniejszości” (Kruszewski 2008: 56). Fakt, że „Biuletyn” przyjął sobie założenie bycia pismem o charakterze naukowym, ale trafiającym do szerokiego kręgu odbiorców (grupie większościowej ułatwia fakt, że jest pisany w języku polskim) zobligował go do kolportażu pisma do bibliotek uniwersyteckich znajdujących się przynajmniej na terenie występowania osadnictwa ormiańskiego.

Odpowiedni poziom pismu zapewnia komitet redakcyjny złożony z szeregu wybitnych fachowców (m.in. prof. Anna Krzysztofowicz⁸, profesor Andrzej Pisowicz⁹, prof. Krzysztof Stopka¹⁰, Adam Terlecki¹¹, Antoni Amirowicz¹²). Pierwsze kolegium redakcyjne tworzyli Anna Krzysztofowicz (przewodnicząca), Adam Mueck, Michał Teodorowicz, Adam Terlecki, Antoni Amirowicz. W 2015 r. w kolegium redakcyjnym zasiadali Andrzej Pisowicz, Krzysztof Stopka oraz Franciszek Wasyl, którego pod koniec roku zastąpili Jakub Osiecki i Katarzyna Agopsowicz. W stopce redakcyjnej zamieszczona jest informacja, iż „w Biuletynie są publikowane relacje, wspomnienia, opinie, opracowania naukowe i inne utwory dowolnej formy, których tematyka jest związana z historią, kulturą i współczesnymi problemami Ormian i Armenii”. Do połowy 2019 r. wydano 95 numerów. Ich objętość w pierwszych latach była stosunkowo skromna – 20-30 stron w formacie A-5, ale z czasem się zwiększyła, osiągając niekiedy ponad 100 stron. Pismo jest polskojęzyczne, a na okładce obok polskiej nazwy czasopisma znajduje się nazwa w języku ormiańskim. Publikacja „Biuletynu” w języku polskim nie jest tylko wynikiem asymilacji, ale wynika również z chęci dotarcia do szerszego kręgu odbiorców, jak i zasygnalizowania władzom istotnych potrzeb i problemów nurtujących tą mniejszość. W początkowym okresie „Biuletyn” miał charakter lokalny – informował o działalności środowiska krakowskiego. Z czasem, z braku czasopisma ogólnokrajowego, zyskał on charakter ogólnopolski.

⁷ Na podstawie informacji uzyskanych od byłego prezesa OTK Adama Terleckiego i byłego redaktora naczelnego „Awedisu” Armena Artwicha.

⁸ Anna Krzysztofowicz (1925-16.11.2006), zoolog, profesor zwyczajny w Zakładzie Zoologii Systematycznej i Zoogeografii Instytutu Zoologii Uniwersytetu Jagiellońskiego. Współzałożyciel Ormiańskiego Towarzystwa Kulturalnego i od 1993 r. redaktor naczelny Biuletynu Ormiańskiego Towarzystwa Kulturalnego. Po jej śmierci funkcję tę przejął profesor Andrzej Pisowicz.

⁹ Andrzej Pisowicz (ur. 2.11.1940), wybitny armenista i iranista z Uniwersytetu Jagiellońskiego. Był kierownikiem Zakładu Iranistyki i wicedyrektorem Instytutu Filologii Orientalnej UJ, radcą ambasady polskiej w Teheranie.

¹⁰ Krzysztof Stopka (ur. w 1958 r.) historyk i armenolog, dyrektor Muzeum Uniwersytetu Jagiellońskiego Collegium Maius.

¹¹ Adam Terlecki (ur. w 1947 r.) inżynier, emerytowany pracownik krakowskiego oddziału Generalnej Dyrekcji Dróg Krajowych i Autostrad, w latach 1990-2014, prezes Ormiańskiego Towarzystwa Kulturalnego.

¹² Antoni Amirowicz, pracownik naukowy Polskiej Akademii Nauk (Instytut Ochrony Przyrody), wieloletni sekretarz Zarządu OTK.

Biuletyn drukowany był do końca 2014 r. w Drukarni Towarzystwa Słowaków, z którym tamtejsi Ormianie mają dobre relacje. Od tego czasu aż po dziś dzień wydawany jest w Poligrafii Salezjańskiej. „Biuletyn Ormiańskiego Towarzystwa Kulturalnego” ma także wersję *on-line*: <http://otk.org.pl/biuletyn-otk>. Niestety na wymienionej stronie dostępnych jest tylko 18 numerów w postaci plików pdf (pierwszych 10 oraz od 80 do 95). Pozostaje jedynie postulować, aby pismo było publikowane w sieci na bieżąco, bowiem ta forma prezentacji teoretycznie pozwala skorzystać z lektury każdemu zainteresowanemu. Mniejszości etniczne, zwłaszcza te znajdujące się w rozproszeniu (a Ormianie taką są) używają Internetu jako narzędzia budującego i utrzymującego ich poczucie wspólnoty, dającego poczucie bliskości z wyobrażonymi ojczyznami i pomagającego oprzeć się asymilacji. Linda Leung – kulturoznawczymi i medioznawczymi – uważa, że Internet stwarza dla rozproszonych mniejszości szansę na niezakłóconą przez stereotypy i uprzedzenia grup większościowych formę samoreprezentacji, tworzenie wspólnoty poza granicami, podziałami na centrum i peryferia, co pozwala na zachowanie kulturowej ciągłości i konsolidację diaspor (Leung 2005: 50-52). Zrozumieli to twórcy „Awedisu”, wydając czasopismo równocześnie w wersji papierowej i elektronicznej (*Od redakcji* 2009: 2). Wobec dokonujących się przemian jest to naturalna kolej rzeczy. Wydania *on-line* w przypadku periodyków mniejszości narodowych odgrywać zaczęły coraz większą rolę na przestrzeni ostatnich 20 lat (Mieczkowski 2007: 219). Należy brać pod uwagę fakt, że aby wzbudzić zainteresowanie przedstawianą tematyką wśród młodych ludzi, konieczne jest publikowanie w Internecie. Wykorzystanie przez mniejszości tego kanału komunikacji bynajmniej nie oznacza odejścia od „starych” mediów, lecz ich uzupełnienie (Mieczkowski 2009: 237). Do papierowego wydania nie przyciąga młodych również uboga szata graficzna. Niestety skromne fundusze wydawcy nie pozwalają na stworzenie bardziej atrakcyjnej formy wizualnej. Przy takiej tematyce jaką prezentuje na swoich łamach „Biuletyn” czarno-biała estetyka wydania ogranicza krąg zainteresowanych¹³. Stosunkowo rzadko w „Biuletynie” zamieszczane były kolorowe ilustracje (głównie w numerach specjalnych – jak np. numer 62-63 z 2010 r. wydany z okazji jubileuszu dwudziestolecia Ormiańskiego Towarzystwa Kulturalnego, czy nr 80-81 z 2015 r. wydany dla upamiętnienia 100. rocznicy ludobójstwa Ormian). W ostatnich latach odsetek kolorowych reprodukcji w „Biuletynie” się zwiększa – głównie dzięki coraz częściej poruszanej tematyce współczesnej (odnotowywane są bieżące wydarzenia ważne dla społeczności ormiańskiej, które mają miejsce w Polsce i za granicą). Na poprawę formy wizualnej, a zwłaszcza zwiększenie odsetka kolorowych zdjęć ma też wpływ osoba Katarzyny Agopowicz – absolwentki Wydziału Grafiki Akademii Sztuk Pięknych w Krakowie, która od końca 2014 r. jest członkiem zarządu Ormiańskiego Towarzystwa Kulturalnego, a od końca 2015 r. zasiada także w kolegium redakcyjnym „Biuletynu”. W 2015 r., kiedy „Biuletyn” zaczął być wydawany przez nowy zarząd, na czele którego stanął dr Maciej Janik, zmieniono jego szatę graficzną, której autorką, podobnie jak i nowej okładki, została Monika Sutryk (wcześniej projektowała dla „Awedisu”).

„Biuletyn” otwarty jest na głosy całego środowiska ormiańskiego w Polsce. Publikują w nim również swoje teksty osoby pochodzące spoza Polski, np.: Rafajel Hambarcumian – erylwański historyk, George Bournoutian – irańsko-amerykański historyk pochodzenia ormiańskiego, Harutyun Marutyun – dyrektor Muzeum Ludobójstwa Ormian, czy Ara Sayegh – do niedawna jeszcze wykładowca na Uniwersytecie w Aleppo, od pewnego czasu już wrocławianin, oraz Jurij Smirnow – ukraiński badacz dziejów ormiańskich. W przypadku tekstów przysyłanych z Armenii – tłumaczone są one na język polski przez armenistę prof. Andrzeja Pisowicza. Dzięki niemu Ormianie polscy nieznaną języka swoich przodków

¹³ Takie m.in. opinie padały z ust studentów, wśród których autorka przeprowadziła badania w latach 2012-2015.

mogą zapoznać się z literaturą ormiańską, nietłumaczoną na język polski (Pisowicz, Lachowicz 2010: 49-90). Teksty przysyłane w języku angielskim tłumaczone są przez prof. Andrzeja Pisowicza, dra hab. Andrzeja Ziębę i dra Jakuba Osieckiego. Profesor Pisowicz był też pomysłodawcą stworzenia na łamach „Biuletynu” działu językoznawczego – rozpoczynając w 2001 r. (nr 24/25) naukę pisma ormiańskiego (10 lekcji), aby od nr 43/43 z 2005 r. przejść do nauki języka ormiańskiego. W ten sposób „Biuletyn” kontynuował idee zaczęte w dziale *Uczymy się języka ormiańskiego* przez wydawany po wojnie w Gliwicach „Poślaniec św. Grzegorza Oświeciciela” (Skotarczak 2014: 532).

Tematyka historyczna czy kulturoznawcza, dominujące na łamach „Biuletynu”, oraz wysoki poziom prezentowanych artykułów mających nie tylko charakter naukowy, ale również spełniających wymogi stawiane tego rodzaju tekstom spowodowała, że wydawane wcześniej „Zasłyszane Wieści”, czy od 10 lat „Awedis”, podejmując swoją działalność zaznaczały, że nie mają charakteru periodyku naukowego, bowiem taką rolę spełnia „Biuletyn Ormiańskiego Towarzystwa Kulturalnego” (Król-Mazur 2014: 81).

„Biuletyn Ormiańskiego Towarzystwa Kulturalnego” w ciągu lat wypracował sobie stały układ treści – po stopce redakcyjnej publikowane są artykuły, sprawozdania oraz polemiki, następnie kronika żałobna, recenzje książek, nauka języka ormiańskiego, kronika (odkąd w ciągu roku wychodzą dwa podwójne numery zamieszczane są w niej wiadomości dotyczące półroczia), informacje o publikacjach książkowych wydanych przez Ormiańskie Towarzystwo Kulturalne, a czasami także ogłoszenia. W „Biuletynie Ormiańskiego Towarzystwa Kulturalnego” dominuje tematyka polska. Dla przykładu – na przestrzeni 14 lat (1993-2007) na 225 zamieszczonych tekstów (nie wliczając kroniki, podziękowań, lekcji języka ormiańskiego i wykazu publikacji książkowych), tylko 36 nie było związanych z dziejami Ormian polskich. W tych zaś przeważała tematyka historyczna, związana raczej z historią Ormiańskiego Kościoła Apostolskiego i z odległymi dziejami Armenii, niż z bieżącymi wydarzeniami rozgrywającymi się w tym kraju. Tematyka omówiona jest z perspektywy historycznej. Bardzo rzadko w „Biuletynie” publikują politolodzy, prawnicy, etnologowie czy religioznawcy. Jak słusznie zauważył Grzegorz Pełczyński, jeżeli pojawiają się teksty o współczesnej Armenii i diaspory, to te (również) są zazwyczaj historyczne. Tematem z nowszej historii najczęściej podejmowanym jest bez wątpienia ludobójstwo Ormian w Turcji w 1915 r. (Pełczyński 2017b: 41-46). Nie dziwi to, bowiem wątek ten jest wspólny dla wszystkich Ormian na świecie i właściwie jedynym łączącym starą i nową emigrację Ormian w Polsce¹⁴. Poprzez dominację tematyki związanej z dziejami Ormian polskich „Biuletyn” chce przede wszystkim podkreślić swoją rolę integracyjną z dominującą większością. Informując o wspólnej historii, podkreśla znaczenie Ormian dla rozwoju Rzeczypospolitej – państwa, które od wielu wieków tak dobrze ich przyjmowało. Podkreślano w nim niejednokrotnie podobne losy narodów polskiego i ormiańskiego – które mają wspólne korzenie chrześcijańskie i silne przywiązanie do religii, doświadczyły wielu wojen i represji, wykreślone zostały na długi okres z map, ale nie poddały się i odzyskały państwowość.

W ciągu kilku pierwszych lat ukazywania się „Biuletynu” sporo drukowano w nim wspomnień oraz wierszy autorstwa przesiedlonych z Kresów Wschodnich Ormian polskich. To dzięki nim można było poznać historię ormiańskich specjałów i nie tylko dowiedzieć się co to jest chorut, chaszlama czy kanancz lobi (zielona fasolka), ale także otrzymać na nie przepisy. Na podkreślenie zasługuje postać śp. Anny Danilewicz, polskiej Ormianki zamieszkującej późniejszą rumuńską część Bukowiny, niezmordowanej piewczynie „buko-

¹⁴ Dzieli ich zaś język (Ormianie polscy nie znają ormiańskiego), religia (Ormianie polscy są w większości członkami kościoła ormiańskokatolickiego, lub też rzymskokatolickiego, zaś Ormianie z Armenii i krajów byłego ZSRR członkami Ormiańskiego Kościoła Apostolskiego) oraz stosunek do Rosji.

wińskiego fenomenu". Dla niej i innych Ormian polskich pochodzących z tamtych terenów, którzy w wyniku przesiedleń jakie miały miejsce po zakończeniu II wojny światowej znaleźli się w Polsce na tzw. ziemiach odzyskanych, Bukowina jawi się we wspomnieniach jako pejzaż rodzimy. Ten kraj mlekiem i modem płynący jest opisywany w kategoriach estetycznych, zmysłowych i kreatywnych. Mamy w tych wspomnieniach do czynienia z mityzacją retrospektywną, z której wyłania się wizerunek krainy tolerancji, spokoju, porządku i swoiście pojętego dostatku. Publikowane w „Biuletynie” wiersze i wspomnienia Anny Danilewicz zachęciły innych Ormian pochodzących z tamtych terenów do dzielenia się wspomnieniami, jednocząc ich i tworząc między nimi specyficzną więź (Szerzej: Król-Mazur 2017: 265-287). Tematyka podejmowana na łamach „Biuletynu” przez „kresowych” Ormian ubywała w miarę upływu czasu i odchodzeniu kolejnych z nich. Ich miejsce zajmują prace młodych, ambitnych historyków czy politologów, prowadzących badania w świecie, jak np. dr Piruza Mnacakanian, pracownik Instytutu Matenadaran w Erywaniu, młoda badaczka historii Ormian w Polsce, dr Jan Brodowski, dr Paweł Nieczuja-Ostrowski (2008: 49-51; 2010: 42-48), dr Jakub Osiecki (2010: 37-41; 2018: 72-82), dr Franciszek Wasyl (2011: 63-64; 2015: 64-72), czy autorka niniejszego tekstu (Król-Mazur 2011: 3-18; 2013: 19-28, 58-62). Nie brak też publikacji doświadczonych badaczy jak muzykologa Zbigniewa Kościowa (2008: 30-36), czy historyków Krzysztofa Stopki (2015: 25-32; 2017: 3-8) i Andrzeja Zięby (2017: 9-34). W Biuletynie publikują swoje teksty również obcokrajowcy, o czym nadmienione było już wcześniej, a stałym współpracownikiem z Ukrainy jest badacz lwowskich Ormian Jurij Smirnow (2010: 35-37).

„Biuletyn” przez pierwsze dziesięć lat swojej działalności zajmował się także sprawami imigrantów z Armenii, starając się informować o ich problemach i podejmując działania mające na celu udzielenie im wsparcia. Ta pomoc była szczególnie potrzebna w okresie, kiedy Armenia nie posiadała jeszcze w Polsce swojego przedstawicielstwa dyplomatycznego.

W „Biuletynie” publikowane są też recenzje (które w niektórych przypadkach raczej można by nazwać streszczeniami) z książek tematycznie związanych z Armenią, Ormianami i Kaukazem Południowym. Z reguły ich autorem jest prof. Andrzej Pisowicz (2011: 76-79; 2016: 79-87), sporadycznie Grzegorz Pełczyński [2017a: 88-89].

Redakcja, jak też władze Ormiańskiego Towarzystwa Kulturalnego zamieszczają na łamach „Biuletynu” pisma wystosowywane do różnych instytucji i organizacji, w których reagują na wydarzenia godzące zarówno w dobre imię Ormian, jak i ich uczucia – czego najlepszym przykładem może być list prezesa Adama Terleckiego do Dyrekcji Studium Europy Wschodniej Uniwersytetu Warszawskiego, w którym przedstawił reakcję Ormian polskich na tematykę i treści przedstawiane przez prelegentów na zorganizowanej 11 maja 2005 r. konferencji *Ludobójstwo i czystki etniczne w XX wieku* (Terlecki 2005: 70). Podtytuł tejże konferencji głosił, iż poświęcone jest ona 90. rocznicy Ludobójstwa Ormian w 1915 r. w Otomańskiej Turcji. Tymczasem wśród omawianych tematów znalazł się referat *Czy wydarzenia w Chodźzałach w 1992 roku można nazwać ludobójstwem?*, omawiający tragiczne wydarzenia jakie zaszły w tej miejscowości w nocy z 25 na 26 lutego 1992 r., kiedy to w czasie wojny o Górski Karabach oddziały armeńskich sił i część 366 pułku wojsk zmechanizowanych podległych Wspólnocie Niepodległych Państw, dokonały szturmu tej azerbejdżańskiej miejscowości. Takie inicjatywy pokazują, iż „Biuletyn” nie ogranicza się jedynie do przedstawienia ormiańskiej kultury, tradycji czy historii, ale również artykułuje swoje własne opinie i poglądy na tematy bieżące.

Redakcja „Biuletynu” dzieli się również z czytelnikami smutnymi wiadomościami, zamieszczając listy kondolencyjne i klepsydry informujące o śmierci wybitnych polskich Ormian i ludzi zasłużonych dla tego środowiska. Niektórym z nich poświęcone są nawet osobne numery, czego przykładem jest 72 numer „Biuletynu”, poświęcony pamięci Marka

Eminowicza – historyka, nauczyciela i wychowawcy kilku pokoleń krakowian, działacza społecznego – w którym hołd oddali mu jego przyjaciele oraz uczniowie, bez względu na pochodzenie. Tego wybitnego krakowskiego Ormianina polskiego – stałego współpracownika „Biuletynu” – uczczono nadając w 2017 r. (na wniosek prezesa Ormiańskiego Towarzystwa Kulturalnego Krzysztofa Stefanowicza) jego imię jednej z krakowskich ulic.

„Biuletyn”, podobnie jak inne pisma mniejszościowe, jako główny organ prasowy Ormiańskiego Towarzystwa Kulturalnego jest organizatorem akcji społecznych, kulturalnych, towarzyskich, mających istotne znaczenie dla życia społecznego grup mniejszościowych. Angażował się w Ogólnopolskie Spotkania Środowiska Ormiańskiego, przygotowanie w Krakowie w 1998 r. dużej wystawy poświęconej Ormianom polskim czy budowę w tamże przy kościele św. Mikołaja chaczkaru. Ponieważ Ormiańskie Towarzystwo Kulturalne było głównym organizatorem obchodów rocznicy 100-lecia ludobójstwa Ormian przez Turków, które w Krakowie odbyły się pod patronatem ambasadora Republiki Armenii Edgara Ghazariana i prezydenta miasta prof. Jacka Majchrowskiego, *połowa numerów 80-81 z 2015 r. poświęcona została tej smutnej rocznicy*. Na łamach „Biuletynu” publikowane są również materiały z sesji naukowych organizowanych przez Ormiańskie Towarzystwo Kulturalne (Janik 2010: 3-11 i n.).

Od pewnego czasu „Biuletyn” został zdominowany przez badaczy i pasjonatów badań genealogicznych. Na uwagę zasługują tu postacie dwóch przedstawicieli starych rodów ormiańskich – Andrzeja Bohosiewicza (2010: 28-34) i Jacka Nikorowicza (2008: 37-48). Publikowane przez autorów pochodzenia ormiańskiego teksty są oparte na nieznanym szerzemu gronu źródeł przechowywanych w domowych archiwach. Część z nich jest uzupełniona o pogłębione badania archiwalne przeprowadzone nie tylko w Polsce. Te teksty są niezwykle cenne zarówno dla historyków, jak i samych Ormian, którzy dzięki nim mogą uzupełnić własne drzewa genealogiczne, odnaleźć członków rodzin, albo wyjaśnić „tajemnice sprzed wieków”. W ostatnich latach dołączyła do nich Magdalena Bernacka, rozpoczynając w nr 80/81 z 2015 r. serię zatytułowaną *Na tropach zapomnianych polskich Ormian*, w której co roku przedstawiała członków rodzin Mitkiewiczów i Maramoroszy czy sylwetki nieznanymi farmaceutów pochodzenia ormiańskiego [Bernacka 2015a: 52-63; 2015b: 32-46; 2016: 50-57; 2017: 72-87].

Z biegiem czasu redakcji „Biuletynu” udało się zachęcić do publikacji swoich tekstów przedstawicieli tzw. nowej emigracji – sporadycznie publikują tam Anżela Kajumowa – rosyjska Ormianka, lektor języka rosyjskiego na Uniwersytecie Jagiellońskim (Kajumowa 2010: 25-27), Gohar Khachatryan, dyrektorka sobotniej szkoły języka i kultury ormiańskiej w Krakowie, chemik i wykładowca na Uniwersytecie Rolniczym (Khachatryan 2010: 12-14), czy Hraczia Bojadżian, prezes Ormiańsko-Polskiego Komitetu Społecznego w Zabrze (Bojadżian 2014: 5-6). Jednak patrząc na odsetek Ormian z tzw. nowej emigracji zamieszkujących w Krakowie i jego najbliższych okolicach, to nikłe zaangażowanie się ich we współpracę z „Biuletynem” świadczy o tym, iż nie stanowi on dla nich atrakcyjnego czasopisma pod względem tematycznym (bo jego tematyka w przeważającej większości poświęcona jest dziejom Ormian polskich), jak i pod względem językowym. Oni wybierają „Awedis”, który jest nie tylko dwujęzyczny, ale przede wszystkim o wiele bardziej nakierowany na problemy współczesnej Armenii i imigrantów z tego kraju (Król-Mazur 2014: 80-85).

Na przestrzeni ostatnich kilku lat można zaobserwować kilka niepokojących tendencji wpływających na funkcjonowanie „Biuletynu”. Za najważniejszą należy uznać fakt, że do „Biuletynu” regularnie piszą ci sami autorzy, co może doprowadzić do sytuacji, w której liczba przedstawianych opinii będzie ograniczona. Niestety za wyjątkiem Gohar Khachatryan i Anżeli Kajumowej nie publikują w nim przedstawiciele nowej emigracji ormiańskiej, których przecież w samym Krakowie jest całkiem sporo. Redakcja „Biuletynu” ma coraz większe problemy z pozyskiwaniem autorów. Młode pokolenie polskich Ormian nie

odczuwa potrzeby interesowania się swoją ormiańskością – jak podkreślają liderzy tej społeczności, nie nastąpił międzypokoleniowy przekaz wzorów¹⁵. W wyniku reformy szkolnictwa wyższego, która wymaga od pracowników naukowych publikacji w znajdujących na ministerialnej liście punktowanych czasopismach, również i oni coraz rzadziej nadsyłają swoje teksty do Biuletynu. Martwi to władze Ormiańskiego Towarzystwa Kulturalnego, bowiem to właśnie wydawanie Biuletynu jest priorytetową formą działalności środowiska ormiańskiego w Krakowie, jego wizytówką gwarantującą rozpoznawalność.

Analiza treści „Biuletynu” pokazuje jego funkcje – do najważniejszych możemy zaliczyć informacyjną, dokumentacyjną, integracyjną. Czasopismo dociera poprzez prenumeratę oraz biblioteki (przekazywany jest nie tylko do tych, które mają prawo tzw. egzemplarza obowiązkowego) do rodzin ormiańskich rozsianych po całej Polsce. Przejawem funkcji integracyjnej jest także inspirowanie przez Biuletyn różnych przedsięwzięć. W minimalnym stopniu czasopismo dokonuje również integracji Ormian w wymiarze ponadpaństwowym poprzez publikacje tekstów poświęconych Ormianom osiadłym w różnych krajach (Zob.: Agopsowicz 2008: 54-67). Funkcja informacyjna znalazła odzwierciedlenie we wszelkich wzmiankach mówiących o aktualnych wydarzeniach (zarówno sprawozdaniach, jak i kronice). Funkcja dokumentacyjna widoczna jest w licznych publikacjach dotyczących dziejów Ormian w Polsce i innych krajach, ich kultury, religii, języka. Duża część z nich zawiera bogatą dokumentację ikonograficzną, czy odpisy przywilejów. Teksty te mają na celu podtrzymanie w środowisku Ormian polskich pamięci o chlubnej przeszłości, a także budzenie świadomości ormiańskiego pochodzenia. Poprzez dostęp do szerszego grona odbiorców (biblioteki, publikacja części numerów w Internecie) „Biuletyn” służy upowszechnianiu wiedzy o Ormianach na szerszą skalę i łamaniu pewnych stereotypów¹⁶. Można wręcz zaryzykować stwierdzenie, że „Biuletynowi” przyświeca misja strzeżenia pamięci o chlubnych kartach z dziejów Ormian w Polsce.

Literatura

- Agopsowicz Monika (2008), *Poznanawanie siebie. O Ormianach w Turcji*, „Biuletyn Ormiańskiego Towarzystwa Kulturalnego” nr 52/53, s. 54-67.
- Bernacka Magdalena (2015a), *Na tropach zapomnianych polskich Ormian. Cz. I: Mitkiewiczze*, „Biuletyn Ormiańskiego Towarzystwa Kulturalnego” nr 80/81, s. 52-63.
- Bernacka Magdalena (2015b), *Na tropach zapomnianych polskich Ormian. Cz. II: Maramorosze*, „Biuletyn Ormiańskiego Towarzystwa Kulturalnego” nr 82/83, s. 32-46.
- Bernacka Magdalena (2016), *Aneks do artykułu „Maramorosze”*, „Biuletyn Ormiańskiego Towarzystwa Kulturalnego” nr 84/85, s. 50-57.
- Bernacka Magdalena (2017), *Aneks drugi do artykułu „Maramorosze”*, „Biuletyn Ormiańskiego Towarzystwa Kulturalnego” nr 90/81, s. 72-87.
- Bohosiewicz Andrzej (2010), *Genealogia rodziny Bohosiewiczów*, „Biuletyn Ormiańskiego Towarzystwa Kulturalnego” nr 62/63, s. 28-34.
- Bojadżian Hraczia (2014), *Erywań – Reprezentacja Polskich Ormian na obradach światowej komisji koordynującej obchody 100-lecia ludobójstwa Ormian*, „Biuletyn Ormiańskiego Towarzystwa Kulturalnego” nr 78/79, s. 5-6.

¹⁵ Autorka słyszała to wielokrotnie od liderów środowiska ormiańskiego w Krakowie, Warszawie, Gdańsku.

¹⁶ W społeczeństwie polskim nadal jest słaba wiedza o Ormianach. Kiedy w 2006 r. autorka rozpoczynała w Instytucie Nauk Politycznych i Stosunków Międzynarodowych UJ nowy kurs poświęcony mniejszościom narodowym i etnicznym w Polsce, na zadane studentom pytanie: co wiecie o Ormianach (wymienionych przez polskiego ustawodawcę jako jedna 9 mniejszości narodowych) – usłyszała: „To mafia, bo tak jest pokazane w filmie Partyka Vegi *Pitbul*” (2005). Obecnie dzięki działalności takich organizacji ormiańskich jak: Fundacja Kultury i Dziedzictwa Ormian Polskich, Ormiańskie Towarzystwo Kulturalne, Fundacja Ormiańska KZKO przy Polskim Towarzystwie Ludoznawczym w Warszawie, która jest coraz bardziej widoczna medialnie (w tym zwłaszcza w Internecie) wiedza ta się znacznie poprawiła.

- Donigiewicz Stanisław (1998), *Wiadomości z życia śp. Ks. Infułata Dionizego Kajetanowicza*, „Biuletyn Ormiańskiego Towarzystwa Kulturalnego” nr 11.
- Encyklopedia wiedzy o prasie* (1976), pod red. J. Maślanki, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk: Ossolineum.
- Janik Maciej (2010), *Nowi Ormianie w Polsce z perspektywy 20 lat – sprawozdanie z uroczystej sesji naukowej* (25 IX 2010), „Biuletyn Ormiańskiego Towarzystwa Kulturalnego” nr 62/63, s. 3-11.
- Kamocki Janusz (1996) *Glossa do artykułu Grzegorza Pełczyńskiego*, „Biuletyn Ormiańskiego Towarzystwa Kulturalnego” nr 9, s. 25-27.
- Kajumowa Aniela (2010), *Autobiografia*, „Biuletyn Ormiańskiego Towarzystwa Kulturalnego” nr 62/63, s. 25-27.
- Khachatryan Gohar, *Nauczanie języka ormiańskiego w Krakowie*, „Biuletyn Ormiańskiego Towarzystwa Kulturalnego” nr 62/63, s. 12-14.
- Kościów Zbigniew (2008), *Ożywianie Awedisów*, „Biuletyn Ormiańskiego Towarzystwa Kulturalnego” nr 52/53, s. 30-36.
- Król-Mazur Renata (2011), *Stara i nowa emigracja – czyli o dezintegracji środowiska ormiańskiego w Polsce*, „Biuletyn Ormiańskiego Towarzystwa Kulturalnego” nr 64/65, s. 3-18.
- Król-Mazur Renata (2013a), *Wizyta w Polsce arcybiskupa Rafaela Minassiana, ordynariusza Europy Wschodniej dla Ormian katolików w dniach 23-26 marca 2013 r.*, „Biuletyn Ormiańskiego Towarzystwa Kulturalnego” nr 72/73, s. 58-62.
- Król-Mazur Renata (2013b), *Z życia salonowego Ormian lwowskich w XIX i XX wieku.*, „Biuletyn Ormiańskiego Towarzystwa Kulturalnego” nr 72/73, s. 19-28.
- Król-Mazur (2014), *Czasopismo „Awedis” i jego rola w zbliżeniu różnych środowisk ormiańskich w Polsce* [w:] *Media mniejszości. Mniejszości w mediach*, pod red. M. Adamik-Szysiak, E. Godlewskiej, Lublin: Wydawnictwo UMCS, s. 71-88.
- Król-Mazur Renata (2017), *Bukowina jako ojczyzna prywatna polskich Ormian*, [w:] *Polska i Rumunia w Europie Środkowej w XX i XXI wieku. Studia, materiały i eseje poświęcone pamięci prof. dra hab. Wojciecha Rojka*, pod red. A.M. Kastory, H. Walczaka, Kraków: Księgarnia Akademicka, s. 265-287.
- Kruszewski Tomasz (2008), *Współczesna prasa mniejszości etnicznych w Polsce w przestrzeni społecznej – wybrane obszary*, „Toruńskie Studia Bibliologiczne” nr 1, s. 41-56.
- Leung Linda (2005), *Virtual Ethnicity: Race and Resistance on the World Wide Web*, Burlington: Ashgate Publishing.
- Mieczkowski Janusz (2004), *Determinanty procesu przeobrażeń prasy mniejszości narodowych w Polsce po 1989 roku* [w:] *Regionalne i lokalne media w społeczeństwie wielokulturowym*, pod red. J. Glenska, M. Kalczyńskiej, Opole: Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, s. 51-61.
- Mieczkowski Janusz (2007), *Prasa mniejszości narodowych i etnicznych w polityce państwa polskiego od 1989 r.*, Szczecin: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego.
- Mieczkowski Janusz (2009), *Idea i praktyka dostępu mniejszości narodowych i etnicznych do mediów drukowanych w Polsce* [w:] *Polityczne wymiary etniczności*, pod red. Małgorzaty Mieczkowskiej i Dietricha Scholze, Kraków: DANTE.
- Nieczuja-Ostrowski Paweł (2008), *O Augustowiczach z dziennika Augusta Krasickiego*, „Biuletyn Ormiańskiego Towarzystwa Kulturalnego” nr 52/53, s. 49-51.
- Nieczuja-Ostrowski Paweł (2010), *Ormiańscy mistrzowie olimpijscy*, „Biuletyn Ormiańskiego Towarzystwa Kulturalnego” 62/63, s. 42-48.
- Nieczuja-Ostrowski Paweł (2011), *Ormianie w Polsce. Przeszłość i teraźniejszość*, Toruń 2011: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Nieczuja-Ostrowski Paweł (2015), *Ormiańskie niewolnice. Zapomniane ofiary Mec Jeghern*, „Biuletyn Ormiańskiego Towarzystwa Kulturalnego” nr 80/81, s. 33-43.
- Nikorowicz Jacek (2008), *Wspomnienia o wybitnych członkach rodu Nikorowiczów w dziejach Polski*, „Biuletyn Ormiańskiego Towarzystwa Kulturalnego” nr 52/53, s. 37-48.
- Od redakcji* (2009), „Awedis – posłaniec niosący dobrą nowinę” nr 1, s. 2.
- Osiecki Jakub (2010), *Rozpoczęcie procesu sowietyzacji Armenii*, „Biuletyn Ormiańskiego Towarzystwa Kulturalnego” nr 62/63, s. 37- 41.
- Osiecki Jakub (2018) *Od rosyjskiej Armenii do Republiki Armenii*, „Biuletyn Ormiańskiego Towarzystwa Kulturalnego” nr 92-93, s. 72-82.
- Pełczyński Grzegorz (2017a), Krzysztof Fedorowicz, *Transformacja ustrojowa w Armenii w*

- latach 1991-2016, „Biuletyn Ormiańskiego Towarzystwa Kulturalnego” nr 90/91, s. 88-89.
- Pełczyński Grzegorz (2017b), *Współczesna Armenia na stronach „Biuletynu Ormiańskiego Towarzystwa Kulturalnego”*, „Our Europe. Ethnography – Ethnology – Anthropology of Culture” Vol. 6, s. 41-46.
- Pisowicz Andrzej (2000), *Nie „tatarka” lecz „język tatarski”, a dokładniej „dialekt języka kipczackiego”*, „Biuletyn Ormiańskiego Towarzystwa Kulturalnego” nr 20, s. 15-16.
- Pisowicz Andrzej (2010), *Recenzja z: Wojciech Górecki, Toast za przodków (wydawnictwo Czarne, Wołowiec 2010)*, „Biuletyn Ormiańskiego Towarzystwa Kulturalnego” nr 64/65, s. 76-79.
- Pisowicz Andrzej (2016), *Recenzja z: Andrzej Brzeziecki, Małgorzata Nocuiń, Armenia. Karawany śmierci (wydawnictwo Czarne, Wołowiec 2016)*, „Biuletyn Ormiańskiego Towarzystwa Kulturalnego” nr 84/85, s. 79-87.
- Ritter Laurence (2009), *Ormiańskie losy. Historia i przyszłość diaspory*, przeł. Radosław Strujewski, Warszawa: Fundacja Ormiańska Koła Zainteresowań Historią Ormian.
- Słowo od Prezesa OTK Adama Terleckiego (1993), „Biuletyn Ormiańskiego Towarzystwa Kulturalnego” nr 1, s. 1.
- Skotarczak Dorota (2014), *Czasopisma ormiańskie w Polsce*, „Zeszyty Prasoznawcze” t. 57, nr 3 (219), s. 526-535.
- Smirnow Jurij (2010), *Jan Mardyrosiewicz – lwowski ksiądz, bankier, wynalazca i nie tylko*, „Biuletyn Ormiańskiego Towarzystwa Kulturalnego” nr 62/63, s. 35-37.
- Stopka Krzysztof (1999), *Na marginesie tekstu Thomasa Monzella „Ormianie w Polsce”*, „Biuletyn Ormiańskiego Towarzystwa Kulturalnego” nr 15, s. 9-16.
- Stopka Krzysztof (2015), *Cztery dni w Armenii. Centralne obchody 100. rocznicy ludobójstwa Ormian w Erywaniu*, „Biuletyn Ormiańskiego Towarzystwa Kulturalnego” nr 80/81, s. 25-32.
- Stopka Krzysztof (2017), *Okoliczności i znaczenie dokumentu z 1367 roku*, „Biuletyn Ormiańskiego Towarzystwa Kulturalnego” nr 88-89, s. 3-8.
- Terlecki Adam do Dyrekcji Studium Europy Wschodniej UW (2005), „Biuletyn Ormiańskiego Towarzystwa Kulturalnego” nr 40/41, s. 70.
- Tyszka Marcin (2008), *„Posłaniec św. Grzegorza” i „Gregoriana” – czasopisma Ormian polskich w okresie międzywojennym*, „Biuletyn Ormiańskiego Towarzystwa Kulturalnego” nr 52/53, s. 6-29.
- Wasył Franciszek (2011), *Piękne słowa – edycja kazań ks. Antoniego Bołoz-Antoniewicza z 1805 r.*, „Biuletyn Ormiańskiego Towarzystwa Kulturalnego” nr 64/65, s. 63-64.
- Wasył Franciszek (2015), *Gente Armeni Nazione Poloni. Tożsamość Ormian galicyjskich w XIX wieku*, „Biuletyn Ormiańskiego Towarzystwa Kulturalnego” nr 80/81, s. 64-72.
- Zięba Andrzej (2017), *Ormiański bank „Mons Pius” w okresie staropolskim*, „Biuletyn Ormiańskiego Towarzystwa Kulturalnego” nr 88-89, s. 9-34.

Zasoby internetowe

- www.bohosiewicz.pl/art.php?art=Poslanec.html (dostęp 4.06.2019)
- https://mniejszosci.narodowe.mswia.gov.pl/mne/dotacje/2019/dotacje/10871_Zestawienie-przyznanych-przez-Ministra-Spraw-Wewnetrznych-i-Administracji-srodko.html (dostęp 30.09.2019).
- <http://wiedzaiedukacja.eu/archives/532> (dostęp 21.04.2019).

Nota biograficzna: Renata Król-Mazur jest adiunktem w Instytucie Nauk Politycznych i Stosunków Międzynarodowych Uniwersytetu Jagiellońskiego, historykiem i politologiem, badaczem stosunków międzynarodowych. Specjalizuje się w następujących badaniach: politologia religii (ze szczególnym uwzględnieniem regionu Kaukazu), polityka pamięci, nacjonalizmy i problemy bezpieczeństwa na obszarze postradzieckim, problematyka mniejszości narodowych, etnicznych i religijnych (ze szczególnym uwzględnieniem Ormian), polska myśl polityczna, problematyka wojskowa, stosunki międzynarodowe, historia Polski i powszechna. Jest członkiem: Polskiego Towarzystwa Nauk Politycznych, Polskiego Towarzystwa Historycznego, Instytutu Badań Ormiańskich, Ormiańskiego Towarzystwa Kulturalnego,

Komisji Historii Wojen i Wojskowości (Wydział II Historyczno-Filozoficzny Polskiej Akademii Umiejętności), Towarzystwa Miłośników Historii i Zabytków Krakowa. Autorka dwóch monografii: *Miasto trzech nacji. Studia z dziejów Kamieńca Podolskiego w XVIII wieku*, Kraków 2008, wydawnictwo Avalon, ss. 690, *Działalność polityczna arcybiskupa Józefa Teofila Teodorowicza w latach 1888-1923*, Ormiańskie Towarzystwo Kulturalne, Kraków 2013, ss. 239. Współautorka (ze Stefanem Dudrą i Dorotą Maj) książki *Polityka wyznaniowa. Wschodnia i ekumeniczna perspektywa eklezjalna*, seria *Politologia religii – Polityka wyznaniowa*. Monografie t. 5, wydawnictwo Morpho, Zielona Góra 2018, ss. 203. Autorka ponad 50 artykułów naukowych i popularnonaukowych. ORCID: 0000-0003-1795-8971
